

neoliberalna evropa — globalizacija ekonomskog života ekonomski spektakl. .

alpar lošonc

Ideja o progresu je bauk koji kruži Evropom u 19. veku: ova ideja je iskon-ski povezana sa evropskom ideologijom. Evropa postaje svet-privreda za sebe upravo samorefleksijom o progresu. Ako postoje drugi svetovi oni su imobilni, te mogu samo da prihvataju nosioce progrusa, odnosno nosioca finaliteta koji je upisan u svet. Evropska ideologija je od njenog nastanka evrope centrična. Ujedinjenje 1992 je jedan modus institucionalizacije evropske ideologije kao što su i do sada postojale različite forme ostvarivanja evropskog prin-cipa.

Evropska konjuktura je na vrhuncu: euforija u odnosu na nadolazeće ujedinjenje 1992. ne jenjava. Evropa kao Subjekt nagovještava prevaziđenje dosadašnjih ograničenja, moguće otvaranje svih granica, slobodni protok informacija, kulturnih i ekonomskih dobara, neograničenu ekonomsku fleksibilnost, plasiranje kapitala nezavisno od nacionalnih ograda, mobilnost radne snage i drugih faktora proizvodnje, poboljšare ekonomskе parametre, stvaranje multikulturalnog prostora u kojem su mogućnosti gotovo neizmernе. Ona pretpostavlja okvir koji podstavlja nesvodive razlike, novi kulturni identitet, ostvarljivu utopiju podržanu od zahuktale ekonomске mašine.

Za neke je ovaj hipotetički okvir konačno dovršenje različnih pokušaja koji su preduzimani od davnina, te su sada potpomognuti i s rušenjem istočno-evropskih socijalističkih carstava, odnosno, dekonstrukcijom real-socijalističkih sistema gde je ideologija bila osnovni stvaralač socio-ekonomske i socio-kultурne stvarnosti. Po ovom mišljenju nastajanje Evrope kao Subjekta je konačno brisanje neugodnih razlika između evropskih zemalja, stvaranje takvih pluralnih kulturnih i ekonomskih matrica koje su sada karakteristične za postmoderno društvo. Najavljenja integracija 1992 je, dakle, ostvarivanje onih tendencija koje su imantene u istorijskoj konstellaciji ovog dela globusa i na osnovu kojih se Evropa oduvek razlikovala od drugih kontinenata pa i civilizacija. Drugi dodaju sve-mu ovome da je predočena trijumfalna unija učvršćivanje i proširivanje onih normi koje su karakterisale organski razvoj Zapadne-Evrope. Ujedinjenje bi bilo dakle u neposrednoj vezi sa kapacitetima homo occidensa, sa njegovom pustolovinom i pohodom koji je većito ciljao na osvajanje sveta.

Na ovom delu Evrope, integracija dakako priviza izrazito normativne sadržaje. Mnogi se, razočarani tokovima post-socijalističkog perioda i zbog izostalog civilizacijskog obrata, vezuju za sintagmu »ulaska u Evropu«. Bezrezervno zaklinjanje, kao i prazno ponavljanje ove sintagme prečesto otkriva sklonost ka ideologijom, stanovitu nepripremljenošć, kao i nemoć pred post-socijalističkom potcenjivanju pojedinca¹. Integracija, evropska ekstaza je pre izazov mišljenju u pogledu zahvatljavanja odnosa dinamike post-modernizacije i neo-liberalnih streljenja, radikalnih izmena akumulacionih strategija, informacijskih tehnologija, post-industrijske simboličke razmene kapitala, kao i u pogledu analize protivrečnosti post-modernog kulturnog identiteta sa praksom diverzifikacije, diseminacije, uspostavljanjem primata znanja i hiperfunkcionalnog ekonomskog poretki koji ideološki legitimise svoje temelje na neo-liberalnim osnovama polazeći od a-istorijski postavljene individualnosti. Nova Evropa najavljuje novi smisao državnosti — pri čemu, bar u najmanju ruku, države nisu puki instrumenti multinacionalnog kapitala — novu artikulaciju socio-ekonomskog, odnosno političko-ekonomskog prostora. U ovom radu će se usredsrediti upravo na ovo poslednje, naime na stvaranje nove političko-ekonomskog prostornosti, što naravno nosi u sebi neizbežnu opasnost da će izostaviti mnoga važna pitanja.

Da li je ovaj nastajući prostor, prožimanje neoliberalne opcije i post-modernizacije jednoznačan sa evropskim principom? Da li je ovaj političko-ekonomski prostor najavljenog ujedinjenja dovodenje do pojma ovog principa? Evropska ideologija² je oduvek ideologija razlike, emfatična legitimacija do-

stignute i očuvane identičnosti. U antičkom svetu gde se već stvaraju obriši kontinenta, ona se raspinje u gradskim civilizacijama protiv varvarske okoline. U Srednjem veku (sa revolucijom u poljoprivredi) hrišćansko zemaljsko carstvo uokviruje prostornost Evrope³. U novom veku pod njom Viko, Herder, Kant i Hegel podrazumevaju ostvarivanje gradičkog stanja, koje se istorijski — logički odvaja od prirodnog stanja — u tom okružju se obrazuje i ideja o nacionalnoj državi, demokratiji, racionalnosti, autonomnoj umetnosti, o radu i novcu kao međijumima socijalizacije. Evropa koja nastaje u sklopu robno-novčane civilizacije ne pribavlja svoju identičnost samo u odnosu na spoljno okružje, ona se i iznutra strukturira i stvara svoj unutrašnji sistem razlika, tzv. centar, periferija i poluperiferija. Ona već od 13. — 14. veka, još u kontekstu robno-novčane civilizacije u nastajanju, artikuliše svoj sistem razlika, tačnije, ona se artikuliše kao političko-ekonomski prostor, kao sistem razlika. Lekcija iz istorije: Zapadna Evropa je prevazišla krizu u 13. — 14. veku — između ostalog — tako što je artikulisala na nov način svoje odnose sa Srednjom i Istočnom Evropom, stvarajući razlike u istorijskoj konstellaciji, koje su dobine čvrsto uobličenje. Evropsku socio-ekonomsku i socio-kulturnu istoriju možemo shvatiti u sklopu međusobno uslovjavajućih razlika. Te razlike su očigledne i u okviru pojedinih regiona Evrope: tako su mnogi ekonomski istoričari veoma skeptični u odnosu na pojam »evropska« industrijalizacija⁴. Valerštajnovu čuveno delo o dugom 16. veku⁵ je jedan od najznačajnijih pokusa o formljenju ovih artikulisanja: svetski sistem, koji se stvara u ovom istorijskom razdoblju i čija osnovna integraciona snaga je ekonomija, stvara se kao institucionalija heterogenosti: drugaćiji principi imaju važenje u centru i periferiji. Nezavisno od toga da li prihvatamo Valerštajnovu tvrdnju koja polazi od toga da ne postoji druga privreda koja predstavlja svet za sebe osim one evropske i čiji temelji su položeni u 16. veku ili pak podržavamo Brodelenovo zapaženje,⁶ koji počev od starog veka vidi nekoliko privreda — svetova za sebe, evropsku socio-ekonomsku istoriju je priča o hijerarhiji odnosa. Ona je institucionalizacija i normalizacija hijerarhije, unutrašnjih i spoljašnjih razlika.

U 19. veku ova institucionalizacija se obezbeđuje preko međunarodne trgovine, zlatnog standarda, multinacionalnih preduzeća. U ovom veku se istovremeno najavljuje i slom dotadašnje evropske prostornosti. Kada naime London dolazi na čelo evropskog sveta završava se era u kojoj su hegemoniju praktikovali gradovi-civilizacije. Hegemonsku ulogu sada preuzima Engleska koja je prigrabila privrednu prevlast od Holandije. Ova prevlast ima jasnu tendenciju totalne hegemonije, tendenciju gospodarenja nad celom svetskom privredom; pa britanica je rušenjem prepreka pred njenom hegemonijom u punoj meri otelovila norme osvajanja sveta od strane homo occidensa. Ideja o progresu je bauk koji kruži Evropom u 19. veku: ova ideja je iskonski povezana sa evropskom ideologijom. Evropa postaje svet-privreda za sebe upravo samorefleksijom o progresu. Ako postoje drugi svetovi oni su imobilni, te mogu samo da prihvataju nosioce progrusa, odnosno nosioca finaliteta koji je upisan u svet. Evropska ideologija je od njenog nastanka evrope centrična. Ujedinjenje 1992 je jedan modus institucionalizacije evropske ideologije kao što su i dosada postojale različite forme ostvarivanja evropskog principa, kao prakse konstituisanja evropskog iskustva i subjektivnosti.

1. Vidi: Ž. Puhevski: »Realni socijalizam i [ponovni] početak «kraja povijesti», in: Naše teme, 1990/5.

2. O evropskoj ideologiji: N. Bobbio: Grandeur et décadence de l'ideologie européenne, in: Lettre, 1987/12, 8-11. Karakteristično da Bodrijar u knjizi o Americi izjavljuje: Amerika nema problem identiteta. O tome vidi: P. Buhle: America: Postmodernity, in: New Left Review, 1990/180, 166.

3. H. Gollwitzer: Zur Wirtschaftsgeschichte und Sinnentdeutung von Europa, Saeculum 2 (1956) i G. Barracough: Die Einheit Europas im Mittelalter. Die Welt als Geschichte 11 (1951).

4. S. Pollard: The Industrialization of Europe, in: Economic Theory and History, Edited by J. Kocka and Gy. Ránki, Budapest, 1985, 47-69.

5. I. Wallerstein: The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, New York — San Francisco — London, 1974.

6. F. Brodelski: Dinamika kapitalizma, Sremski Karlovci, 1989, 100.

7. Umesto obimne literature o teoriji regulisanja koju koristi i ovaj rad, nek bude spomenuto samo: K. Hübner: Theorie der Regulation, Berlin, 1989.

Krajem 19. veka dotadašnja prostornost biva dovedena u pitanje: engleska hegemonija polako crpi svoje potencijale, njena varijanta modernizacije dospeva u defanzivu. Englesko osvajanje sveta njenom kreiranju prostornosti dove u pitanje i protagonisti državnog sponzorstva, mlađe američke industrije kao i evropski pobornici protekcionizma. Pobuna protiv engleskog osvajanja sveta najavljuje upravo novu prostornost koja će kasnije obezbediti hegemoniju ojačale američke privrede. Ona je obezbedena ipak specifičnom američkom interpretacijom evropske ideologije. Američka hegemonija je paralelna sa ustoličenjem fordizma kao modela akumulacije⁸ koji se zasniva na masovnoj proizvodnji standarnih proizvoda i masovnoj potrošnji, na konvergenciji nadnice i produktivnosti, kolektivnim ugovorima, naučnom organizacijom rada, korporativističkim strukturama, upitanjem u svet života od strane tzv. države blagostanja. Model akumulacije je ustoličen u okviru monopolističkog regulisanja: način regulisanja osigurava reprodukciju osnovnih društvenih odnosa prema sredstvom istorijski određenih institucija, kao i dinamičke kompatibilnosti između decentralizovanih ekonomskih odluka. Regulisanje se sastoji od kompleksa individualnih i kolektivnih delanja i predstavlja jedan istorijski horizont u pogledu individualnog delanja. U monopolističkom načinu regulisanja koji se uspostavlja u tridesetim godinama ovog veka razvija se institucionalizacija usaglašavanja između proizvodnih kapaciteta i društvene tražnje, njihova kompatibilnost se više ne osigurava mehanizmom cena nego kodifikacijom različitih pravila. Kodifikacija se odvija u sklopu korporativističkih struktura, u okviru trougla radnici(država)poslodavci. Centralna banka garantuje stabilnost i ekonomskog sistema i fluktuacije tražnje. Ove institucije industrijske paradigme omogućuju razaranje tradicionalnih veza, proširenje najamnih odnosa, kidaće lanac između stvaranja najamnine i tržišta rada, stvaranje nekonvertibilnog papirnog novca kao opšteg ekvivalenta, anticipaciju stope inflacije i produktivnosti rada.

U vremenu posle II svetskog rata fordističke norme proizvodnje i potrošnje se proširuju i na Evropu, masovno društvo se formišu i na starom kontinentu. Evropa dospeva u podređeni položaj, u mimetički odnos naspram fordističkog modela. Mada su se razvili obrisi fordizma i u Evropi u tridesetim godinama, posleratni razvoj pokazuje militantni kejnzijanizam, masovnu potrošnju, uspon srednje klase koja je slična američkim formama.⁹

Premda između načina regulisanja i modela akumulacije postoji tesna veza, ona nije aistorijski postavljena: strukturno-institucionalne forme koje osiguravaju regulisanje su istorijski-konkretno – u zavisnosti od tradicije, ideologije, stanja klasne borbe – posredovane.¹⁰ Upravo zbog toga je opravданa zapravo sve raširenja rasprava o korišćenju fordističkog modela u odnosu na sve evropske zemlje, odnosno načinu primenjivanja ovog modela. Ipak, ostaje činjenica da su forme internacionalnog režima koje se ostvaruju preko artikulacije nacionalnih modusa akumulacije bitno određene fordističkom formacijom, masovnom potrošnjom i proizvodnjom kao i načinom njihovog povezivanja. Hegemonija fordističkog modela dakle, bez obzira na nacionalne specifičnosti obezbeđuje koheziju sistema, sazdanog od hijerarhije odnosa. Hegemonija u svetskom sistemu nije puko preuzimanje vodstva nego je i drugačiji način stvaranja prostornosti. Američka hegemonija je u monetarnoj sferi realizovana preko dolara kao opšteg ekvivalenta,¹¹ kao opšte reference koja homogenizuje svetski prostor. Neophodno je da kažem da obezbeđivanje kohezije sistema i homogenizovanje prostora ne znači brisanje razlika odnosno harmonizaciju odnosa¹². Monetarna stabilitet, stabilni režim rasta, svetska trgovina u ekspanziji ne dove nestajaju nacionalnih razlika, šta više uslovjavaju intenzivno stvaranje diferencija.

Kako se stvara prostornost u posleratnom sistemu kada Evropa više ne poseduje hegemoniju? U 19. veku, shodno engleskoj poziciji u svetskom sistemu, obrazuje se određena vrsta finansijske centralizacije u Londonu, naime dominantna kamatna stopa koja predstavlja okvir i za druge ekonomije. Monetarne norme su dakle pre internacionalne nego nacionalne¹³. Industrijsko i finansijsko, kao i posredovanje norme proizvodnje, potrošnje i razmene odvija se preko međunarodne trgovine. U monopolističkom regulisanju gde SAD uživaju status hegemonijskog subjekta u okviru industrijske paradigme i industrijska specijalizacija se zasniva na međunarodnim relacijama¹⁴. Empirijski radovi pokazuju da je stopa rasta eksporta odnosno stopa međunarodne trgovine veća nego stopa povećavanja unutrašnjeg bruto produkta. Monetarna ograničenja više nemaju, izvor u londonskim finansijskim transakcijama jer nacionalno integrirani bankarski sistemi izgraduju mere koje sprečavaju takvu vrstu finansijske nestabilnosti. Državno-nacionalne vlasti su čvrne tačke takvog sistema, one su glavni subjekti međunarodne distribucije viške i deficitne platnih bilansi. Sa aspekta stvaranja evropske prostornosti monetarni sistem je važan zbog najmanje dva razloga. Prvo, relativna monetarna stabilnost, domisljato uskladivanje deficitne i viške proizvodni komplementarnost između država-nacija kao i kontrolisanje stvaranje razlika između članica ovakvog sistema koje se ne smiju izrodit u oštru polarizaciju. Drugo, ovakav način učvršćivanja nacionalnog-državnog bankarskog sistema omogućava uzlet kreditnih-finansijskih špekulacija,

razmah finansijskog kapitala koji bi značio uvođenje procesa gde horizonti realnog uzmiču. Stvaranje kreditnog-kapitalizma, dominacije fiktivnog kapitala će značiti poseban proces organizacije realnog. Američka hegemonija je naravno značila izuzimanje SAD od gore spomenute sinhronizacije, od medijatizacije monetarnih ograničenja: njene pozicije su obezbeđivale bitno asimetričnu poziciju u ovakovom svetskom sistemu.

Ova hegemonija, kako znamo, slabu već u drugoj polovini sedesetih godina pojavljivanjem i osnaženjem privatnih finansijskih tržišta, koja se ne mogu kontrolisati od ovakvog svetskog-monetarynog sistema, eurodolarskim operacijama, američkim deficitom, gubitkom supermacije dolara i nastajanjem dominacije dodatačnih normi proizvodnje i potrošnje. Na početku sedamdesetih godina fordistički model akumulacije već srlja u krizu, iscrpljuju se njegovi kreativni potencijali i polako počinje rad krize, stvaraju se nove institucionalne forme. Ideja Europe 1992. je rođena u duhovnom sklopu reorganizacije osnovnih oblika socijalizacije u sedamdesetim i osamdesetim godinama.¹⁴ Nagovušena neoliberalna Evropa je odgovor na izazov erupcije krize u ovom periodu. U sklopu rada krize se produkuje otklon u svetskom sistemu, premeštanja u mikro i makrofizički moći, romena asimetričnih pozicija, kao i postepeno stvaranje nove evropske prostornosti i kriza hegemonije. Proizvodni ciklusi se desihronizuju, nestaje pozitivna komplementarnost zlatne dobi posleratne kapitalističke hegemonije. Najznačajnija forma ispoljavanja krize fordističkog modela u sedamdesetim godinama je slabljenje profitabilnosti, smanjenje profitnih stopa tj. nedovoljna stopa viška vrednosti – profit više nije dovoljan da obezbedi uspešnu akumulacionu strategiju.¹⁵ Pored toga finansijske rezerve koje su se udvostručile u vremenu od 1979.–1982., plivajući kursevi, nestabilne cene zlata, špekulacije na evro-dolarskim tržištima, dinamika privatnih kredita koji su izmicali svakoj kontroli, uslovjavali su inflatorske procese. U evroskim zemljama su se povećali državni deficiti (prosečno 5,5% 1975.), a zaposlenost je rasla samo 0,5%, tako da je nezaposlenost 1982. već 9,6% i smanjuje se razmera investicija naspram nacionalnog produkta.

U prvoj fazi krize, od 1973. do 1979., evropske zemlje su različito reagovali na krizu.¹⁶ Monetarne i realne operacije između evropskih zemalja sa različitim valutama pothranjivale su inflatorne pojave, smanjenje investicionih aktivnosti. Druga faza krize počinje 1979. god. na koju je Evropa već imala odgovor.¹⁷ Monetarističke politike su bile mnogo usklađenije (one, zajedno sa poreskim politikama su se zasnivale na stroginim kriterijumima). Istovremeno u ovoj – „monetarističkoj“ – fazi Federal Reserve Bank SAD ojačavši iz monetarnih oluja sedamdesetih godina predvodi pokušaj ponovnog uspostavljanja američke hegemonije. »Patološki prosperitet« (M. Devis) SAD je usledio uz praksu povećanja kamatnih stopa, smanjenje inflacije i ogromnog državnog deficitia. To je bio specifični pokušaj SAD da se militantnim desnim kejnzijanizmom izmeni svetski sistem koji je sve više postao tripolaran¹⁸ (SAD, Japan, Zapadna-Evropa). Mada je Evropa uspela uskladiti svoje poreske i monetarne instrumentarijume opšta je ocena da je ona dospeula u fazu stagnacije u tom vremenu, da više nije mogla pokrenuti posustalu svetsku ekonomiju i umrštivene investicione aktivnosti. Treća faza krize koja počinje 1982. ustaljuje sporu ekspanziju SAD koja ima očigledne implikacije i na ostali deo sveta. (U okviru te faze se desio i crni pondeljak 1987)¹⁹. U toj fazi naiće Federal Reserve Bank olabavljaju stroge kreditne kriterijume, pospešuje se unutrašnja tražnja u SAD – istovremeno trgovinski deficit premašuje 160 miliona dolara i ne smanjuje se ni finansijski deficit. Skromnost Federal Reserve, odnosno odustajanje od agresivnije monetarne politike prethodnog perioda samo prikriva slabosti monetarističkog rešavanja krize. Evropa u međuvremenu prikuplja snagu, kriza očito nije završena, otvaraju se novi putevi u pogledu postkrzognog perioda.

Sa iznenadenjem primećujem da moji argumenti imaju jednu dodirnu tačku sa neoliberalnim perspektivama *Mankura Olsona* u njegovoj knjizi *Uspon i pad nacija*.²⁰ Jedan od osnovnih zaključaka Olsona je naime da su troškovi državne akcije uvek difuzni dok su beneficije specifične. Pod tim okolnostima se pojavljuju grupe za pritisak koje ciluju na osvajanje tih beneficija. Takve grupe tendiraju ka tome da budu dovoljno velike da bile efektivne, što znači da osiguravaju specijalne beneficije za njihove članove. Vremenom grupu za distribuciju opkoljavaju celu ekonomiju i podređuju sebi one interese koje ne mogu organizovati. Po Olsonu velika kriza u sedamdesetim godinama koja je izbacila na površinu stagflatorske procese, je plod ovakvih distribucionih krutosti. Jedino krize ili egzogeni dogadjaji mogu slomiti rigidnu strukturu kolektivnih akcija. Ovu njegovu postavku možemo povezati sa jednom drugom njegovom idejom koja se i iskustveno potkrepljuje: evropski integracioni procesi su uvek pospešivali ekonomski razvoj ali su bili inspirisani političkim i ratnim uslovima. Premda Olsonova analiza ostaje problematična u pogledu zahvatnja odnosa političkih i ekonomskih momenata, (bez toga nema objašnjenja za evropsku integraciju) ona podupire argument da se evropska integracija javlja posredstvom prevazilaženja bespuču industrijske paradigme koja je imala važenje u zlatnoj eri kapitalizma.

8 ibid: 201-212.
9 O tome najbolje svedoči pionirski rad Aljetta, vidi: M. Aglietta: *Regulation and crises from capitalism*, Paris, 1976
10 E. Altavater, K. Hübner, M. Stanger: *Alternatives to Welfare State Politics*, Opladen, 1983

11 M. Aglietta: *World Capitalism in the Eighties*, in: *New Left Review*, 1982/136, 6.

12 ibid: 8.

13 ibid: 11.
14 S. Woolcock: *Information Technology: The Challenge to Europe* Journal of Common Market Studies, XXII, 1984
M. Richomme: *Europe's Decline is not Irreversible*, Journal of Common Market Studies, XXII, 4. 6. 1984

15 A. Lipietz: *Behind the Crisis... in Review of Radical Political Economics*, 1986/1-2.

16 A. Bolt: *Evropska politika posle drugog naftnog šoka*, in: *Ideje 1987/2-3, 23-32.*

17 O ovaj podeli vidi: A. Lipietz: *Disorder in the World Economy* in: *New Left Review*, 1988/178, 39.

18 Altavater, Hübner, Stanger: ibid

19 O berzanskom kraju 1987. vidi raspravu o Brady Commission Report, in: *The Journal of Economic Perspectives*, 1988/3, 3-51.

20 M. Olson: *The Rise and Decline of Nations... Yale University*, 1982

21 M. Ott: *Markets, Societies and States... Economics and Politics in the Reforms of the 1980's and 1990's*, Šapirografsano

22 M. Davis: *Phoenix im Sturzflug* Berlin, 1986

23 J. Hirsch, R. Roth: *Das neue Gesicht des Kapitalismus*, Hamburg 1987

24 O prostoru: N. Poulanas: *Družava, vlast, socijalizam*, Zagreb 1981, 100-108.

A. Giddens: *The Constitution of Society*, Cambridge 1986, 110-162.

IZAZOV EVROPE

Neoliberalizam je u sedamdesetim i osamdesetim godinama ubedljivo osvorio ekonomski-političku scenu.²¹ Opšta osuda kejnzijske države, skresanje socijalnih izdataka, povrata ideologije o *laissez-faire* tržistu, otkazivanje korporativističkih kompromisa između sindikata, poslodavaca i radnika, kao i supply-side politika su postali kritikatice novih streljenja. Međutim neoliberalna opcija je ostala obeležena egzistencijalnim paradoksom: njena revolucionarna ambicija je bila podgrejana odozgo, uostalom kao i u slučaju dominacije kejnzijanizma. Uprkos snažnoj retorici neoliberalnih ekonomskih i političkih filozofija o nekontrolisanom tržišnom mehanizmu koji kao *deus ex machina* rešava probleme posustale privrede, promene su inicirane odozgo, od strane države. Nasuprot prognozama čak i takvih autora, koji se ne mogu svrstati u neoliberalne, država nije osudena na pasivnu ulogu. *Majk Dejvis* je veoma ubedljivo pokazao uspon atlantske srednje klase razmahom finansijskih operacija, deficitarnim izdaci reganovih država i njenog militarnog kejnzijanizma (Dejvis čak izvlači zaključak da su značajni elemenat modela akumulacije u SAD deficitarni izdaci države)²². *Rot i Hirš* su pokazali na primeru Savezne Republike Nemačke na koji način je država, koja je inače uvek bila u većoj meri nadahnuta monetarističkim idejama, preusmerila svoje kapacitete, reorganizovala svoju strukturu ali nije odustala od svoje subjektivirane pozicije u kreiranju post-fordističkog prostora.²³ Neoliberalizam je uz nepriznato mentorstvo snažnih državnih kapacita odneo punu pobedu: kriza koja je po svim kriterijumima bila velika je budila konzervativne osećaje. U prvoj polovini sedamdesetih godina je već bilo jasno da su radikalni levicaški projekti naspram robno-novčane civilizacije neodrživi, osim u nekim bizarnim varijantama. Želeo bih da razmotrim nekoliko problema koji nastaju iz predloga neoliberalne Evrope.

1. U robno-novčanoj civilizaciji prostor je ispresecan, fragmentizovan sa otklonima koji se moraju homogenizovati. Heterogeni prostor traži ukvirenje koje se obezbeđuje preko zajedničkih normi – ako prostor sadrži granice, ako postoje otkloni u prostoru onda nastaje problem ujedinjavanja.²⁴ Neoliberalna-neoklasična filozofija, koja polazi od apsolutne primarnosti privatnog subjekta naspram svake kolektivne organizacije, u nesputanom tržištu vidi mehanizam homogenizacije. Ukoliko nekontrolisano tržište dolazi do punog izražaja, onda nacionalne specifičnosti se brišu: nacije i države ostaju kao istorijski relikti. Ovakva asimilacija nosi u sebi neupitanu pretpostavku da su otkloni u prostoru, prostorna heterogenost egzogenog karaktera u odnosu na očišćavajući tržišni mehanizam. Utoliko je neoliberalna ekonomска filozofija empirijska – naturalna – ona posmatra prostor kao iskustvenu matricu koja upija socijalne odnose. Prostor kao iskustveni medijum je realnost koja se prepostavlja, socijalni odnosi se dakle ljudskom praksom upisuju u »prostor po sebi« (A. Lipietz). Prostornu matricu međutim možemo obuhvatiti u protivrečnom jedinstvu genealogije i strukture, ona je istovremeno i refleksivno ispoljavanje socijalnih odnosa ali i element koji određuje te odnose, ona je istovremeno medijum sa materijalnim datostima – ograničenjima ali i izraz artikulacije socijalnih odnosa.²⁵ Ovako postavljena prostorna matrica negira istorijski-naturalni karakter prostora, koji je egzogen u odnosu na socijalnu praksu. *Pulancas* na jednom mestu govori o tome da je prostor uklopljen u proizvodne odnose: »nejednak razvoj kapitalizma u prostornoj dimenziji konsupstancijalno je diskontinuiranoj morfološkoj, a ekspanzija kapitala konsupstancijalna je tipologija ireverzibilnog usmjerjenja«.²⁶ Na osnovu toga strukturisanje-restrukturisanje prostora je artikulacija klasičnih odnosa, odnosno strukturisanje socio-ekonomskog prostora je dimezija društvenih odnosa i njegovih simboličkih – ideoloških reprezentacija.

Najavljeni evropski integracijski predviđa »veliko tržište«,²⁷ empirijski-naturalni prostor gde će se upisivati igra slobodnih tržišnih mehanizama. U kojoj meri će ova igra doprineti homogenizaciji »velikih« socio-ekonomskih prostora koji imaju svoj kontinuitet već od 14. veka? Koliko će ova igra doprineti homogenizaciji evropskih regiona čije socio-ekonomiske karakteristike se artikulišu posredstvom artikulisanja načina proizvodnje i potrošnje? Da li će ova slobodna igra tržišnih mehanizama uslovjavati homogenizaciju između onih koji raspolažu sa velikim potencijalima u pogledu osvajanja svetskog tržišta i zemalja Južne Europe sa daleko slabijim spoljno-trgovinskim komponentama?²⁸ Da li će nesputana igra tržišnih sila (ili vera u nju) uslovjavati homogenizaciju »Evrope sa više brzina« (P. Virilio), intenzivnu socio-kulturnu i socio-ekonomsku regionalizaciju koja je na delu u različitim zemljama Europe (npr. Italija) sa naraslim konfliktnim situacijama? Da li će velika igra tržišnih mehanizama na evropskom tržištu homogenizovati regionalizovanu, decentralizovnu tržišta gde su limitirani informacioni tokovi i visoki transakcioni troškovi? Da li je veliko tržište Europe nagoveštaj potpuno institucionalizovanog, centralizovanog aukcionog tržišta?

Neoliberalne strategije u različitim nacionalnim eksperimentima deregulisanja nisu pokazale sklonost razvijanju ove homogenizacije, te se nameće pitanje da li deregulisanje nacionalnih strategija može biti uspešnije. Navešću samo jedan primer. Neoliberalna-monetaristička ideja tačerizma²⁹ je izrazito oslonjena na regionalizaciju, na stvaranje regionalnih razlika: njeni uspesi se koncentruju na južnom-istoku gde de-

regulisanje, pojačane monetarne operacije, fleksibilizacija rada odgovaraju Sitiju, kao i različitim rentierskim servisima. Gubitak radnih mesta je skoro dva puta veći na severu nego na jugu. Post-fordistička »fleksibilizacija prostora« gde rad i kapital brzo menjaju svoja mesta shodno profitabilnosti pojedinih lokacija, predstojiće nova interregionalna podela rada se ne odvija u socijalnom vakumu.³⁰ Za ove procese neoliberalna strategija naprsto ne nudi tumačenje. Upravo engleska interregionalna podela rada pokazuje kako nastaju centri sa koncentracijom moći, sa mogućnostima povećane kontrole uslužnih delatnosti. Nove ekonomski strategije intenzivno menjaju socio-ekonomski prostor koji je ispresecan, fragmentizovan sa hijerarhijskim podelama između regiona, gradova pa čak i unutar gradova u zavisnosti od geografskih, tehnoloških parametara, državnih akcija, od sindikalne tradicije, od već sagradene komunikacijske mreže. Lokacijska povezivanja visokotehniziranih proizvodnih pogona, »koncentracija funkcija menadžmenta i upravljanja« (*Castells*), uslovjavaju nove prostorne polarizacije: regioni, gradovi delovi gradova postaju marginalizovani ukoliko posustaju u novoj borbi za restrukturisanje prostornih matica.³¹

Nedostatku u pogledu tematizovanja prostornih polarizacija dodajem i prazninu u pogledu tretiranja tehničkih-tehnoloških indeksa i njegovog uklapanja u prostor: racionalizacije se prizeljkuju u okviru »velikog« tržišta a ne na bazi novih proizvodnih organizacija.³² U postmodernom društvu prostorni matrica, artikulisanje načina proizvodnje i potrošnje umnogome zavisi od informacionih tehnologija i komunikacijskih mreža. One nisu puko sredstvo osvajanja prostora ili proširivanja hegemonije multinacionalnog kapitala, niti jednostavni instrument poboljšane profitabilnosti; one proizvode po sebi prostorne matrice i predstavljaju proces stvaranja genuinog političko-ekonomskog odnosa i formu strukturisanja socio-ekonomskog prostora. Istovremeni procesi decentralizacije i centralizacije, raspršavanja proizvodnih i uslužnih delatnosti, postojanja odnosa moći sve apstraktijim se odvijaju po sredstvom telekomunikacija: one su po sebi moći koja je sve apstraktija. Elektronski kanali sa novim informacijskim sadržajima prouzrokuju delokalizaciju, brisanje lokalnih posebnosti kao i asimilaciju delova u globalnom prostoru koji je supercentralizovan. Ona ide ukorak sa stalnim redefinisanjem značenja pojedinih lokacija, sa pojmom domaćinstva kao proizvodne lokacije u globalnom prostoru feed-backa. Ovi procesi međutim nikako nisu pravolonjski, niti jednoznačno određeni, pre pozivaju na analizu postmodernih protivurečnosti s obzirom na proizvodnje prostornih matrica. Regionalizacija u Evropi s naglašenim tradicionalnim, lokalnim vezama, regionalna-urbana povezivanja će doći u sukob sa interregionalnom-multiphacionalnim krojenjem prostornih matrica, pri čemu »apstrakcija slobodnog prostora strateškim odlučivanjem može da nadomesti i podredi iskustva lokalnih aktivnosti«.³³ Lokalne strategije, decentralizovana tržišta mogu izgubiti svoju autonomiju naspram transregionalnih, transnacionalnih ekonomskih subjekata čija logika se zasniva na globalnom kontrolisanju prostora, koji je multifunkcionalan i multidimenzionalan. Globalna kontrola prostora, pojačana koncentracija moći menadžmenta nameće nove odnose naspram fenomenu »nove samostalnosti« tj. prema alternativnim preduzećima gde se vrši povezivanje visokotehnoloških elemenata u »zanatskom obliku«.³⁴ Ovi odnosi traže i nove državne aktivnosti, koji se ionako moraju posebno tematizovati s obzirom na nove informacione kalkuluse sa kojima ona raspolaže ali i s obzirom na državnu potporu visokotehnoloških programa, novi protekcionizam pomoću politike cena i zaštite velikih investicija. Povećanje produktivnosti koje je zasnovano na većem volumenu proizvodnih jedinica, »veliko tržište« uslovjava oligopolnu strukturu tržišta koja ima neposredni uticaj na krojenje prostornih matrica. Transregionalni oligopoli će obilato koristiti novu strukturu moći, tako ne bi trebalo zaboraviti ogromnu koncentraciju u industriji naoružanja u Evropi. Državno obezbeđivanje vojne robe – vidi napr. militarističku-nuklearnu saradnju između Francuske i SRN koja je sve intenzivnija³⁵ – kao i autoritarno obezbeđivanje potrošnje su izvor protestnih potencijala, te shodno tome, novi društveni potreti će sasvim sigurno uzeti učešća u stvaranju prostornih matrica Evrope.

Oja je uloga pojedinca, kao »tačke« u prostoru u sklopu novih fleksibilnih prostornih matrica, »home informativno revolution« novih vidova telekomunikacije i informacionih strategija? On se jedne strane postaje »subjektom«, »home informativno revolution« ali isto tako može biti i odblesak fleksibilizacije prostora, apstraktnih struktura moći, mesto susretanja i postojanja informacionih kanala, do gigantskih razmera razmnoženih znakova. Pojedinac, koji prema neoliberalnim načelima uživa apsolutni primat pretvara se u telekomunikacijsku-elektronsku tačku na kontrolnom ekrantu robnog univerzuma. *Bodrijer* ima pravo kada govori o tome da ekranizacijom prostora nestaje domaća scena,³⁶ privatni prostor-vreme, ponašanje se kristalizuje na nekim ekranimima i operacionim terminalima, ali naspram njega kažem, da to jeste proširenje robnog univerzuma i robne kozmologije pa čak i ekonomski globalizacija prostora. Evropska integracija bi mogla da ostvari prostor gde sve postaje providno pod neumoljivom logikom informacionih mreža.

(Nastaviće se)

25 A. Lipietz: *Le Capital et son espace*, Paris, 1983, 23.

26 Poulatz, ibid. 104.

27 O tome vidi: J. Grahl, P. Peague: *The Cost of Neo-Liberal Europe*, in: *New Left Review*, 1978/174. Kako ovi autori pokazuju da naša ekonomija mora da računa pre se decentralizovanim tržištim.

28 O tome: I. Tömel: *Europäischer Binnenmarkt und mediterrane Peripherie*, in: *Prokla*, 1989/75, 29-47.

29 B. Jessop et al.: *Farewell to Thatcherism? Neo-liberalism and New Times*, in: *New Left Review*, 1990/179, 96.

30 M. Castells: *Novi urbana kriza* prostor, tehnologija i socijalna mijenja na primjeru SAD, in: *Naše teme*, 1986/9.

Industrial Change and Territorial Organization: A Summary Up, in: Scott and Stopher eds., *Production, Work, Territory: The Geographical Anatomy of Industrial Capitalism*, Boston, 1986

31 Hirsch, Roth, ibid. 120-150.

32 Grahl, Teague, ibid. 41.

33 Castells, ibid. 1401.

34 Hirsch, Roth, ibid. 139.

35 A. Satz: *Deutsch-französische Militärkooperation*, in: *Prokla*, 1989/75, 47-72.

36 J. Baudrillard: *Eksakta komunikacija*, in: *Delo*, 1989/4-5, 66.